

PULNING RIVOJLANISH BOSQICHLARI

i.f.n., dots. Ismoilova Gulnora Fayzullaevna
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent
axborot texnologiyalari universiteti
ORCID: 0000-0002-0740-3510
ismailova@tuit.uz

Annotatsiya. Maqolada pulning kelib chiqishi, hozirgi bosqichi va u insoniyatning birinchi ixtirolaridan biri ekanligi to'g'risida fikr bildirilgan. Ko'p asrlar davomida dunyoning yetakchi olimlari pulning kelib chiqishi masalasini o'rganishdi va hozirgi kunda ham ko'p tadqiqotlar olib bormoqdalar. Ushbu maqolada pul munosabatlarini shakllantirish bo'yicha zamonaviy tadqiqotlar tahlil qilinadi. Muallif pul munosabatlarining rivojlanishiga bag'ishlangan adabiyotlarni nazariy va tanqidiy tahlil qildi. O'tkazilgan nazariy tahlillar asosida pul munosabatlarini yanada o'zgartirish va rivojlantirish prognozi bo'yicha xulosalar chiqarildi.

Kalit so'zlar: barter, qimmatli qog'ozlar, pul, raqamli pullar, tangalar, QR kod, kriptovalyuta, elektron pullar.

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ДЕНЕГ

к.э.н., доц. Исмаилова Гульнора Файзуллаевна
Ташкентский университет информационных технологий имени
Мухаммада аль-Хорезми

Аннотация. В статье рассматривается происхождение денег, их современный этап и то, что это одно из первых изобретений человечества. Ведущие ученые мира на протяжении многих столетий изучали вопрос происхождения денег и на сегодняшний день проводят множество исследований. В данной статье анализируются современные исследования формирования денежных отношений. Автором проведен теоретический и критический анализ литературы, посвященной развитию денежных отношений. На основе теоретического анализа сделаны выводы о прогнозе дальнейшего изменения и развития денежных отношений.

Ключевые слова: бартер, ценные бумаги, деньги, цифровые деньги, монеты, QR-код, криптовалюта, электронные деньги.

STAGES OF MONEY DEVELOPMENT

PhD, assoc. prof. Ismoilova Gulnora Faizullaevna
Tashkent University of Information Technologies
named after Muhammad al-Khwarizmi

Abstract. The article discusses the origin of money, its modern stage and the fact that it is one of the first inventions of mankind. Leading scientists of the world have studied the issue of the origin of money for many centuries and today conduct many studies. This article analyzes modern studies of the formation of monetary relations. The author conducted a theoretical and critical analysis of the literature devoted to the development of monetary relations. Based on the theoretical analysis, conclusions were made about the forecast of further changes and development of monetary relations.

Keywords: barter, securities, money, digital money, coins, QR code, cryptocurrency, electronic money.

Kirish.

Ma'lumki, iqtisodiyotda pul munosabatlari alohida o'rin tutadi, chunki ular iqtisodiy faoliyatning barcha darajalarida harakatlantiruvchi kuchga aylanadi. Shuning uchun ham qadimdan ko'pgina asarlar pulning mohiyati va kelib chiqishini o'rganishga bag'ishlangan.

Ushbu maqolada pulning hozirgi ta'riflari va funksiyalari tahlil qilinadi. O'tkazilgan tahlillar asosida yangi turdagi pullarning asosiy afzalliklari, qiyinchiliklari va tahdidlari aniqlandi. Shunday qilib, ushbu maqolani o'qigan kishilarda pulning evolyusion rivojlanishi va unga ta'sir qiluvchi omillar tahlili ilmiy qiziqish uyg'otadi, chunki muallif pulning yangi ta'rifini ham aniqlagan va pul evolyusiyasining xronologiyasini tuzgan, hamda uning o'zgarishi sabablarini aniqlagan. Muallif maqolani tadqiq qilish jarayonida adabiyotlarni tanqidiy tahlil qilgan va pulning kelib chiqishi haqidagi asosiy tushunchalarini o'rganib, ularning afzalliklari va kamchiliklarini aniqladi. Muallif maqolada turli vaqtlarda pul turli shakl va turlarda taqdim etilganligi adabiyotlardan foydadanilgan holda tadqiq qilgan. Tahlil asosida yangi turdagi pullarning asosiy afzalliklari, qiyinchiliklari va tahdidlari aniqlandi. Masalan, kiberjinoyatlarning yuqori xavfi va raqamli valyutalarni qonuniylashtirish, hozirgi vaqtda elektron pul mablag'lari plastik kartalar - debet va kredit, smartfondagi elektron hamyonlar, QR kod yordamida yoki bir hisobdan ikkinchisiga pul o'tkazish kabilar shular jumlasidandir.

Adabiyotlar sharhi.

Olimlarning ta'kidlashicha pul haqidagi birinchi qarashlar falsafiy qarashlar bilan uzviy bog'liqdir. Masalan, faylasuf olim Aflotun baxtli hayotni boylik bilan tenglashtirmagan. Arastu esa o'z asarlarida boylik va foyda o'rtasida farq bor, boylik, foydadan farqli bo'lib, puldan foydalanishning ijtimoiy jihatdan maqbul usulidir (Слатов, 2011) deb ta'kidlaydi. Shu bilan birga, tez o'zgaruvchan texnologiyalar pul munosabatlari tizimiga dastlabki jarayonlardan boshlab, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish darajasidagi o'zgarishlarni kiritmoqda. Muallif tomonidan chop etilgan maqolalarning birida "monetarizm va uning rivojlanishi, nazariy tushunchalar va unga ta'sir etuvchi omillar o'rganilgan bo'lib, klassik olimlarning tadqiqotlari o'rganilgan va zamonaviy nazariyalar bilan taqqoslangan. Ilmiy maktablarda olimlarning monetarizmga bergan ta'riflari, ularning iqtisodiyotni shakllantirish va rivojlantirishga ta'siri taxlil qilingan (Ismoilova, 2023). Shuningdek, "elektron pullar va ularning mohiyatini aniqlashga qaratilgan olimlarning fikrlari va konseptual yondoshuvlari bilan birgalikda yelektron pullarning vujudga kelishi va rivojlanish bosqichlari o'rganilgan. Muallif tomonidan elektron pullarni talqin qilishning konseptual yondashuvlarida klassik olimlar va tadqiqotchilarning turli xil qarashlari o'rganilgan va tahlil qilingan. Iqtisodiyotni axborotlashtirish va elektron pullarning kirib kelishi, elektron pullarga bo'lgan turlicha talqin shular jumlasidandir" (Ismoilova, 2023) "butun jahon iqtisodiyoti bo'yicha yangi elektron pullarning paydo bo'lishi, to'lov tizimlarining raqamlashtirilishi va uning takomillashishi, jismoniy shaxslar o'rtasidagi chakana elektron pul o'tkazmalari ilmiy-texnika taraqqiyotining pul munosabatlariga, alohida davlatlarning pul-kredit siyosatiga ta'sirini chuqur o'rganish masalasini ko'taradi" (Trütsch, 2020). Chunki, davrlar o'tishi bilan pul munosabatlarining yangi, shu paytgacha o'rganilmagan modellari paydo bo'lmoqda. Ma'lumki, o'z navbatida, Marks pulning beshta pul funksiyasini, xususan: qiymat o'lchovi, muomala vositasi, jamg'arish vositasi, to'lov vositasi, jahon pulini qayd etgan edi. Uning ta'kidlashicha, tovarlarni ishlab chiqarish va sotish uchun sarflangan mehnat pul kabi (universal) ekvivalent asosida tenglashtirish mumkin bo'lgan sharoitlarni yaratadi. Mehnat qiymati nazariyasiga ko'ra, mahsulot tannarxini tavsiflovchi, pul (pul birliklari) bilan ifodalangan narx, uni ishlab chiqarish va sotish uchun zarur bo'lgan mehnat harajatlari bilan belgilanadi (Jevons, 1875). Pulning tabiati muammosini Aristotel o'zining munozarali bahslarida ilgari suradi. Shuningdek, klassik va neoklassik maktablar vakillari, ya'ni Smit, Rikardo, Marshall, Keyns, Fisher va boshqa iqtisodchilar ham pulning mohiyati va vazifasini o'rgandilar. Avstriya maktabi vakillari, xususan, Mizes pulni tovar, tovar va xizmatlar almashinuvini soddalashtirishdan iborat

iqtisodiy funksiya deb hisoblaydi. Boshqacha qilib aytganda, ayirboshlash vositasining funksiyasi asosiy bo'lib, boshqa barcha narsalar ayirboshlash vositasi funksiyasidan kelib chiqadi. Ikkilamchi funksiyalarga pulning kredit operatsiyalarini osonlashtirish orqali bajaradigan funksiyasi, qiymatni saqlash funksiyasi, umumiy to'lov vositasi sifatida, qiymat o'lchovi sifatida kiradi (Салимоненко, 2013). Iqtisodiyot nazariyasi neoklassik maktabining asoschisi Marshall pulning vazifalarini ikki guruhga ajratdi. Pulning birinchi vazifasi bitimlar tuzilgandan so'ng deyarli darhol amalga oshiriladigan ayirboshlash vositasidir. Pulning ikkinchi funksiyasi - qiymat me'yori yoki kechiktirilgan to'lov standarti bo'lib xizmat qilish, ya'ni to'lanishi muhim davrga to'g'ri keladigan shartnoma yoki boshqa tijorat majburiyatini qondirish uchun yetarli bo'lgan umumiy xarid qobiliyati miqdorini ko'rsatishdir. Keynsning (1993) "Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi" nomli kitobida pulning qiymat me'yori sifatidagi funksiyasi o'rganilgan. Pul - bu boylik shakli bo'lib, uning to'planishi va shunga mos ravishda o'sib borayotgan talabga texnik xizmat ko'rsatish xarajatlarining ko'tarilishi qarshi tura olmaydi.

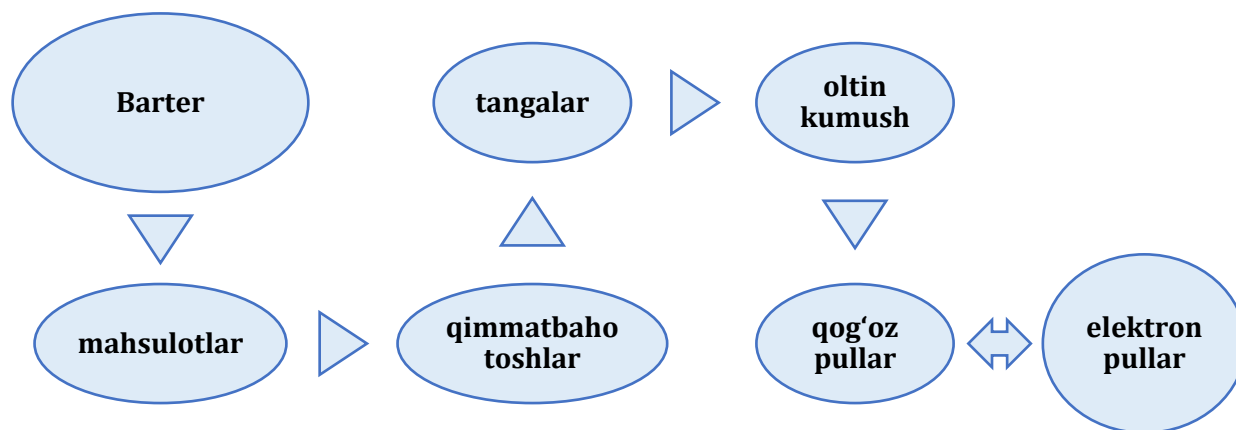
Tadqiqot metodologiyasi.

Pulning evolyusion jarayonlarini, olimlarning fikrlarini tahlil qilish muallifdan ko'pgina tadqiqot metodologiyalardan foydalanishni talab etadi. Fikrlarning analiz, sintez qilinishi va yakuniy xulosa chiqarilishi, ko'rsatilgan manbalarning ma'lumotlarini qiyosiy tahlil qilish va iqtiboslar keltirish ham shular jumlasidandir. Shuningdek, muallif SWOT tahlil usulidan foydalangan holda zamonaviy raqamli pullarning kuchli va zaif tomonlarini tahlil qildi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Adabiyotlarda ko'rsatilishicha pul - moliyaviy aktivlar tizimi (jumladan, naqd pullar, bank hisobvaraqlari, yo'l cheklari va boshqa vositalar) ularni boshqa moliyaviy hujjat turlaridan ajratib turadigan juda o'ziga xos xususiyatlarga ega. Shuningdek, pul ijtimoiy munosabatlar namoyon bo'ladigan va amalga oshiriladigan iqtisodiy kategoriyadir. Pulning mohiyati shundan iboratki, pul jamiyat iqtisodiy faoliyatining zarur faol elementi va tarkibiy qismi bo'lib, takror ishlab chiqarish jarayonining turli ishtirokchilari va bo'g'inlari o'rtasidagi munosabatlar, shu jumladan yalpi milliy mahsulotni taqsimlashda xizmat qiladi (Мищенко, 2010). Pul tovarlar va xizmatlar uchun to'lov vositasi, qiymatni o'lchash vositasi, shuningdek qiymatni saqlash vositasidir. Ushbu maqolada pulning mavjud ta'riflarining faqat bir qismi aks ettirilgan. Yuqoridagi talqinlardan ko'rinib turibdiki, pulning mohiyatini aniqlash iqtisodiy nazariyaning eng murakkab va munozarali masalalaridan biridir. Pul evolyusiyasi jarayonida tovar puldan kredit pulga, so'ngra elektron pulga o'tishni sezish mumkin.

Adabiyotlarda aytilishicha, pul insoniyatning birinchi ixtirolaridan biridir. Insoniyat sivilizatsiyasi davomida pul uzoq o'zgarish yo'lini bosib o'tdi:

1-rasm. Pul evolyusiyasi

Britannica ensiklopediyasining ta'rifiga ko'ra, pul - bu narxlarni ifodalash, qarzlarni to'lash, tovar va xizmatlar uchun haq to'lash va bank zahiralarni saqlash vositasidir. Shu bilan birga pul ayirboshlash qiymati, moliyaviy aktivlar tizimi, iqtisodiy toifa yoki tovarlar va xizmatlar uchun to'lov vositasi sifatida ta'riflangan. Agar pulning yuqoridagi ta'riflarini tahlil qiladigan bo'lsak, unda u yoki bu tarzda ularning har biri iqtisodiy nazariyaning turli maktablari vakillari tomonidan ta'riflangan pulning u yoki bu funksiyasini tavsiflaydi. Olingan ta'riflarni umumlashtirib, shuni aytish mumkinki, hozirgi rivojlanish bosqichida pul murakkab iqtisodiy kategoriya bo'lib, takror ishlab chiqarish jarayonining turli ishtirokchilari va bo'g'inlari o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar jarayonini, shu jumladan yalpi milliy mahsulotni taqsimlashni aks ettiradi.

Shunday qilib, tahlillar natijasiga ko'ra ijtimoiy munosabatlar jarayoni qanday bo'lishidan qat'i nazar, pul iqtisodiy kategoriya sifatida mavjud bo'ladi, lekin, texnologik rivojlanish, modernizatsion jarayonlarning ta'sirida uning shakli o'zgartirishi mumkin. Shu bilan birga, taqdim etilgan ko'plab ta'riflarga qaramay, iqtisodchilar pulning mohiyati uning funksiyalarida namoyon bo'lishi haqida bir fikrga kelishadi (Долан и др., 1991). Shuningdek, adabiyotlarda institutsionalizm, postkeynsizm va marksizm vakillarining ilmiy izlanishlariga asoslangan noortodoks ta'limot ham mavjud. Ushbu ta'limotga ko'ra, pul ayirboshlash vositasi, qiymat o'lchovi, to'lov vositasi funksiyalarini bajaradi va hisob birligi sifatida ishlatiladi, ya'ni, bunda qarzni to'lash uchun puldan foydalanish haqida ham so'z boradi, bunda pul to'lov vositasi yoki shartnoma majburiyatlarini yakuniy hisob-kitob qilish vositasi sifatida ishlatiladi. Puldan foydalanish ma'lum bir mahsulotning qiymati haqidagi savolga oddiygina javob berishga imkon beradi, ya'ni bu holda pul boylik, qarz, narx, iqtisodiy qiymatni o'lchash uchun ishlatiladigan hisob birligi sifatida ishlaydi. Shunday qilib, turli iqtisodiy maktablar pulning vazifalarini belgilashga turlicha yondashadilar. Fiziokratlar, klassik siyosiy iqtisod, marksistik siyosiy iqtisod va Avstriya maktabi vakillari pulning funksiyalarini birlamchi va ikkilamchi (asosiylaridan keyin)ga ajratdilar; Keynschilik, monetarizm va institutsionalizm asosiy funksiyani ajratib ko'rsatishning ma'nosi yo'q va pulning barcha funksiyalari to'g'risida gapirish kerak deb hisoblashadi. Yuqoridagilarni umumlashtirish uchun shuni ta'kidlash kerakki, pul nazariyasi transformatsiyasining hozirgi bosqichida pul murakkab hodisa bo'lib, birinchidan, juda ko'p turli funksiyalarga ega bo'lgan likvid tovarni, ikkinchidan, moliyaviy institutni nazarda tutadi. Mavjud pul muomalasi me'yorlari va qoidalarisiz pulning katta qismi samarasiz qo'yilmalar, banknotalar va bank hisobvaraqlaridagi yozuvlarni ifodalaydi. Pulning ishlash normalari va qoidalari pul tizimini tashkil qiladi, chunki tegishli me'yor va qoidalarsiz pulning katta qismi o'z qiymatini yo'qotadi. Shuni alohida aytib o'tish kerakki, olim va faylasuflar nafaqat pulning evolyusiyasi, balki uning kelib chiqishi masalasi bilan ham shug'ullangan. Pul masalalariga bag'ishlangan iqtisodiy nazariyada pulning kelib chiqishining uchta asosiy tushunchasini ajratib ko'rsatish odatiy holdir.

2-rasm. Umumiy pul nazariyalari

Ulardan birinchisi pulning kelib chiqishi haqidagi **ratsionalistik nazariyadir**. Ratsionalistik konsepsiya pulning odamlar o'rtasidagi kelishuv natijasida paydo bo'lganligiga asoslanadi. Pulning yaratilishining asosiy motivi tovar ayirboshlashni ratsionalizatsiya qilish uchun muomala vositasiga ehtiyoj edi (Ширяев ва Захарова, 2021). Biroq, ushbu konsepsiyaning asosiy kamchiliklari ma'lum bir tizimlashtirishning yo'qligi, shuningdek, pulning kelib chiqishi uchun o'ziga xos boshlang'ich nuqtasini o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, ushbu nazariyaga ko'ra, pul davlatning aralashuvi tufayli sotib olish qobiliyatiga ega. Ushbu konsepsiyada pul "qonun va tartibga solish vositasi" sifatida ta'riflanadi. Shunday qilib, bu tushuncha pulning tovar xususiyatini inkor etadi. Keng tarqalgan **evolyusion konsepsiyaning** mohiyati shundan iboratki, pul ayirboshlash jarayonlarining o'z-o'zidan rivojlanishi natijasi bo'lib, buning natijasida bitta tovar (masalan, oltin) paydo bo'lib, pul funksiyalarini bajara boshlagan (Дубянский, 2017). Bunda evolyusion konsepsiyani qo'llab-quvvatlovchi barcha olimlardan qiymat ham, pul ham ayirboshlash munosabatlarining tarixiy rivojlanishi natijasida paydo bo'ladi deb ta'kidlagan Marksni alohida aytib o'tish joiz. Pul oddiy, tasodifiy qiymat shaklidan umuminsoniy shaklga ayirboshlashning tarixiy jarayoni natijasida vujudga keladigan ekvivalentdir. Shuningdek, evolyusion konsepsiya tarafdorlaridan biri bu Menger edi. Uning konsepsiyasida ko'rsatilishicha pulning rolini tez sotilish qobiliyatiga ega bo'lgan mahsulot o'ynaydi. Bunday mahsulotga egalik qilish uning egasiga katta ustunlik beradi va shuning uchun xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning iqtisodiy manfaatdorligi, hech qanday qonunchilik majburlovisiz yoki ijtimoiy kelishuvsiz amalga oshiriladi. Biroq, bugungi kunda pulning evolyusion nazariyasi haqiqatiga shubha qiladigan iqtisodchilar tobora ko'payib bormoqda. Asosiy e'tirozlar shundan iboratki, olimlar shu paytgacha pul paydo bo'lishidan oldin bo'lgan barter munosabatlari mavjudligini tasdiqlovchi tarixiy misollarni aniqlamagan (Бьерг, 2018). Kembrij universitetining antropologiya bo'yicha professori Xamfri barter savdosiga oid fundamental tadqiqotida iqtisodiyotda sof ayirboshlashning birorta ham xolati mavjud emasligini, bunda pulning paydo bo'lishi haqida gapirmasa ham bo'ladi, deb ta'kidlaydi. Uning fikricha, barcha mavjud etnografik ma'lumotlarga ko'ra barter munosabatlari hech qachon sodir bo'lmaganligini ko'rsatadi (Маликов, 2020). Biroq, bu gipoteza barter iqtisodiyoti umuman mavjud emasligini isbotlashga dalil bo'la olmaydi. Yuqorida muhokama qilingan nazariyalardan tashqari, pulning kelib chiqishi haqidagi yana bir tushuncha, ya'ni nemis olimi Knappning (2023) pulning davlat nazariyasi mavjud. Bu asarida Knapp mohiyatan nominalizm manifestini o'sha davrda iqtisodda hukmronlik qilgan metallistik nazariya g'oyalariga qarshi chiqish sifatida taqdim etdi. Ushbu nazariyaga ko'ra, pul davlatning qaysi to'lov vositalarini pul hisoblanishi va qaysi biri mumkin emasligini e'lon qilgan qarori natijasida paydo bo'lgan (Кантемирова ва Васильева, 2009). Shunday qilib, Marks pulning kelib chiqishi nazariyasiga eng ixcham ta'rif berganligini ta'kidlash zarur: qiymat ham, pul ham ayirboshlash munosabatlarining tarixiy rivojlanishi natijasida paydo bo'ladi. Ko'rib chiqilgan nazariyalarga asoslanib, pulning kelib chiqishining evolyusion nazariyasi pulning kelib chiqishi nazariyasining to'liq siklini qamrab olgan eng mantiqiy nazariya degan xulosaga kelishimiz mumkin. Yuqoridagilarni umumlashtirish uchun shuni ta'kidlash kerakki, pulning kelib chiqishi va mohiyati haqida turli xil tushunchalar mavjud. Biroq, ularning har birida pul iqtisodiy munosabatlarni tubdan o'zgartirgan degan fikr mavjud. Ular davlatlar uchun ham, alohida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va butun insoniyat uchun ham katta ahamiyatga ega.

Olimlarning ta'kidlashicha, turli nazariy iqtisodiy maktab (avstriya, klassik siyosiy iqtisod va boshqalar) vakillarining fikricha, pul evolyusiyasi tovar ayirboshlashning rivojlanishi bilan boshlangan deb taxmin qilinadi. Shunday qilib, tovar ayirboshlashning alohida bosqichlarini ajratib ko'rsatish zarur (1-jadval).

Shuni ta'kidlash kerakki, raqamli pullar elektron pullardan farq qiladi. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, elektron pul an'anaviy pulga (ya'ni, uning nominal miqdori, masalan, plastik kartadagi pul) bog'langan, ammo raqamli pul emas. Hozirgi vaqtda dunyoda juda ko'p turli xil raqamli valyutalar aylanmoqda, ammo ular orasida bitkoinlar ayniqsa mashhur bo'ldi.

Tovar ayirboshlash rivojlanishining tarixiy bosqichlari

Bosqichlar	Shakli
Tasodifiy shakl	ma'lum bir mantiqiy bog'liqliksiz bir mahsulotni boshqasiga almashish
Ayirboshlashning kengaytirilgan shakli.	Ayirboshlanadigan tovarlarning keng assortimenti orasida bir nechta ajralib turadi - ayirboshlash amalga oshiriladigan jamiyatning fikriga ko'ra qimmatroq.
Ayirboshlashning umumiy shakli.	Bitta asosiy tovar (masalan, Ziravorlar, tuz va boshqalar) mavjud bo'lib, ular uchun mavjud tovarlar almashtiriladi va o'z navbatida "asosiy tovar" zarur tovar yoki xizmatga almashtiriladi.
Ayirboshlashning pul shakli.	Zamonaviy ma'noda pulning paydo bo'lishi. Pul va qimmatbaho metallar o'rtasida bog'liqlik. Oltin, kumush tangalar. Oltin standarti. oltin universal ekvivalent rolini o'ynaydi.
Qog'oz pullar yoki g'azna qog'ozlarining ko'rinishi.	Pul hali ham qimmatbaho metallarga bog'liq. Buning sababi, pulning qiymati oltinning qiymatiga bog'liq.
Pul massasining tovar bilan qoplanishi asosida pulning xarid qobiliyatini aniqlashning boshlanishi.	Ishlab chiqarishning texnologik xususiyatlari va ilmiy-texnikaviy inqilob jarayonida yuzaga keladigan tovar aylanmasi ko'lami bilan bog'liq bo'lib, bu ularning zamonaviy iqtisodiyotda o'zgarishi va uning globallashuvi imkoniyati mavjudligini anglatadi.
Pulning hozirgi rivojlanish bosqichi.	Elektron va raqamli pullarning paydo bo'lishi. Raqamli va elektron pullarning moddiy tashuvchilari avtomatlashtirilgan pul muomalasi tarmoqlaridagi axborot hajmlari va ularning tizimidagi oqimlardir.

Bitkoinlarni kim ishlab chiqarganini va ularning muomalasi qoidalarini kim belgilaganini bugungi kungacha hech kim bilmaydi. Ular birinchi marta 2009 yilda paydo bo'lgan va bir vaqtning o'zida birinchi 50 ta 75itcoin ishlab chiqarilgan. Raqamli pulning kelajakdagi istiqbollarga kelsak, ma'lum bir ilmiy prognozlar qilish juda qiyin, chunki raqamli pullar endi dunyoning turli mamlakatlarida har xil baholanadi. Ba'zi davlatlar ulardan foydalanishga ruxsat berishadi, boshqalari esa ularni taqiqlaydi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, insoniyat sivilizatsiyasi rivojlanishi bilan pul munosabatlarining shakllari ham rivojlandi. Bundan tashqari, bugungi kunda insoniyat pul yoki uning shakli raqamli axborot hajmi sifatida ifodalanishi mumkin bo'lgan yangi bosqich ostonasida turibdi. Xronologik jihatdan pul munosabatlari evolyusiyasini 4 bosqichda ifodalash mumkin (2-jadval).

Yuqoridagilarni umumlashtirib, shuni xulosa qilishimiz mumkinki, oltin zamonaviy sharoitda zargarlik buyumlari ishlab chiqarishda, sanoatda, tibbiyotda va ilmiy tadqiqotlarda qo'llaniladi va xususiy mulkdorlar tomonidan ham to'planadi. Davlat omborlaridagi oltinga kelsak, zamonaviy sharoitda u nisbatan oson sotiladigan, zarurat tug'ilganda jahon bozorida xorijiy valyutaga sotilishi mumkin bo'lgan tovar zaxirasiga aylandi. Oltin endilikda xalqqa mayda bo'lak va tangalar shaklida erkin sotiladi, lekin pul sifatida emas, balki o'ziga xos mahsulot turi sifatida. Biroq, oltin tangalar bajaradigan funksiyalar, agar ular ob'ektiv iqtisodiy qonunlarga muvofiq muomalada bo'lsa, ularning belgilari bilan muvaffaqiyatli bajarilishi mumkin. Hatto Marks ham pul faqat belgi bo'lsa ham, hech qachon o'z tovar xususiyatini yo'qotmasligi kerak, deb yozgan edi. Elektron pullarga kelsak, bu turdagi pullar ilmiy va texnologik jarayonning natijasidir. Aslida, elektron pullar faqat shaklda (plastik karta yoki banknotalar) farqlanadi. Pul funksiyalari bir xil. Agar raqamli valyutalar (raqamli so'm) yoki kriptovalyutalar haqida gapiradigan bo'lsak, raqamli pullar anonim va faqat Internetda yaratiladi va ishlaydi. Pul mablag'larini noto'g'ri o'tkazish yoki raqamli hamyondan parolni

yo'qotish mablag'larning to'liq yo'qolishiga olib keladi. Bundan tashqari, raqamli hamyonlar ko'pincha turli xil viruslar, to'lov dasturlari, havolalar va boshqa usullar orqali buziladi. Bundan tashqari, hozirgi bosqichda ushbu turdagi pullardan foydalanishning yagona xalqaro tizimi mavjud emas. Bundan tashqari, bunga kriptovalyuta kursining o'zgarishi ta'sir qiladi va deyarli har qanday iqtisodiy yoki siyosiy omil bu bilan bog'liq holda ularning qiymati tez-tez o'zgarib turadi.

2-jadval

Pul evolyutsiyasi xronologiyasi va uning o'zgarishining asosiy sabablari

Bosqich	Pul turi	Pulning tarixiy shakllari	Asosiy kamchiliklari
1-bosqich Miloddan avvalgi VII asr boshlarigacha.	Tovar pullari	Tovar almashinuvi. Pul birligi sifatida hayvonlar, terilar, qishloq xo'jaligi buyumlari va boshqalar ishlatilgan	Tovarning aniq qiymatini aniqlashning imkoni bo'lmagan. Masalan: yer uchun qancha bosh chorva berilishi kerak. Transportdagi qiyinchiliklar
VII asrning 2- bosqichi. Miloddan avvalgi. X- asr	Zarb qilingan tangalar	Ajdodlari Lidiya davlatidir. Birinchi tangalar oltin va kumush aralashmasidan yasalgan. Keyinchalik alohida tangalar mos ravishda oltin va kumushda paydo bo'ladi.	Davlatdagi oltin/kumush miqdoriga bog'liqligi. Transportda qiyinchilik. Tanga kursini belgilash tizimining yo'qligi. Yirik nominaldagi tangalarning ustunligi.
3-bosqich milodiy X asr	Qog'oz pullar	Birinchi qog'oz pullar Xitoyda paydo bo'lgan. Qog'oz pullar paydo bo'lishi bilan Yevropada kapitalni saqlash va to'lovlarni amalga oshirish bo'yicha xizmatlar ko'rsatadigan birinchi banklar paydo bo'ldi. Tangalarni saqlash evaziga banklar qog'oz pullarning birinchi turi bo'lib xizmat qilgan cheklar chiqargan.	Qimmatbaho metallar va qog'oz pullar o'rtasidagi raqobat. Qog'oz pullarning nisbatan tez eskirishi. Giperinflyatsiya holatida katta miqdordagi pulni olib yurish zarurati. Aholining umuman pul kerak emas barterga o'tish istagi.
4-bosqich 20- asrdan hozirgi kungacha	Elektron pullar	Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi elektron pullarning paydo bo'lishiga yordam berdi. Kredit va debet plastik kartochkalari, naqd pulsiz to'lovlar va hatto elektron valyutalarning paydo bo'lishi.	Elektron pullarni o'g'irlash bilan bog'liq firibgarlikning ko'payishi. Bank serverlariga bog'liqlik. Elektron valyutalarga ishonch yo'qligi.

Hozirgi rivojlanish bosqichida elektron pullar to'lovlarni amalga oshirish qulayligi tufayli tobora ommalashib bormoqda. Elektron pullarning paydo bo'lishining evolyusion tahlilini davom ettirib, Boboev tomonidan ilgari surilgan gipotezani keltirishimiz mumkin: uning fikricha elektron pullar moliyaviy vositalardan, ya'ni qimmatli qog'ozlar orqali paydo bo'lgan. Xususan, agar biz funksiyalar haqida gapiradigan bo'lsak, qimmatli qog'ozlar "an'anaviy" pulning ba'zi funksiyalarini "yo'qotadi" (evaziga yangi, mulkiy, o'ziga xos narsalarni olish) va elektron pulga o'tishda, ilgari "yo'qolgan" funksiyalarning bir qismi qaytadi. Bundan tashqari, elektron pul yangi xususiyat va funksiyalarga ega bo'ladi (Андрюшин ва Бурлачков, 2017). Hozirgi vaqtda elektron pul mablag'lari plastik kartalar - debet va kredit, smartfondagi elektron hamyonlar, QR kod yordamida yoki bir hisobdan ikkinchisiga pul o'tkazish yo'li bilan

foydalanilmoqda. Bu to'lovning ushbu turi foydalanuvchiga tanish bo'lgan plastik kartochkalar yoki to'lov tizimlariga nisbatan yangiligi bilan bog'liq. So'nggi o'n yil ichida barqaror o'sishni ko'rsatgan kriptovalyuta bozorini ham qayd etmaslik mumkin emas. Jahon iqtisodiyotida sodir bo'layotgan barcha o'zgarishlar faqat ushbu bozorni rivojlantirishga xizmat qiladi. Biroq, raqamli pul iqtisodiy jarayonlarda "yashab" qoladimi, degan savolga javob berish uchun vaqt va amaliy sinov talab etiladi.

Kriptovalyuta deganda moddiy shaklga ega bo'lmagan, hisob birliklarini hisobga olish avtonom markazlashtirilmagan to'lov tizimi tomonidan ta'minlangan valyuta tushuniladi. Shunga ko'ra, kriptovalyutaning qiymati kriptovalyuta bilan operatsiyalarni boshqarish va amalga oshirish imkonini beruvchi raqamli kodga ega bo'lishda yotadi. Kriptovalyutani yaratish va muomalaga chiqarish uchun kod yaratish algoritmi va operatsiyalarni tasdiqlash tartibini o'z ichiga olgan dastur kodi talab qilinadi (Леонов ва Глухова, 2020). Allaqachon bir necha ming xil raqamli valyutalar mavjud bo'lib, ular bir-biridan tavsiflanishi bilan, masalan, emissiya chegarasi mavjudligiga qarab farq qilishi mumkin. Kriptovalyutalarning yaratuvchilari boshqalaridan ajralib turishi uchun alohida ta'kidlashlari mumkin bo'lgan yana bir sifat - bu xavfsizlik (ya'ni, yaratilish asosidagi ba'zi haqiqiy aktivlarning mavjudligi) yoki ishonchsizlikdir. Kriptovalyutalarning asosiy qismi himoyalangan bo'lib, asosan to'lov vositasi sifatida ishlatiladi. Shu o'rinda raqamli pulning SWOT tahlilini o'tkazamiz.

3-jadval

Raqamli pullarning SWOT tahlili

Kuchli tomonlar (S)	Kuchsiz tomonlar (W)
Pul harakatchanligi. Tashish qulayligi. Nisbiy xavfsizlik. Umuman olganda, tovarlar va xizmatlar uchun to'lovni soddalashtirish. Erkin va tez valyuta konvertatsiyasi. Banknotlarni ishlab chiqarishda qog'oz isrof qilishning hojati yo'q.	Strukturaviy axborot xavfsizligining yo'qligi. Kartaning serverlar sifatiga bog'liqligi. Chekka hududlarda terminallarning etishmasligi. Kartani saqlash uchun to'lov mavjud.
Imkoniyatlar (O)	Tahdidlar (T)
Dunyoning istalgan nuqtasidan to'lovlarni amalga oshirish Tez konvertatsiya. Kontaktsiz to'lov kasallik xavfini kamaytiradi (masalan, pandimeya davri). Mikro va makro darajada pul oqimini kuzatish imkoniyati.	Soxta sxemalar qurboni bo'lish ehtimoli. Shaxsiy ma'lumotlarning to'g'ri himoyalanganligi. Karta egasi bo'lgan bankda katta nosozlik yuz bergan taqdirda, to'lovni amalga oshirish mumkin emas. Narxlar sezilarli darajada oshgan taqdirda, tabiiy ofatlar (masalan, COVID-19 pandemiyasi) va hukumatga ishonch yo'q bo'lsa, aholi naqd puldan foydalaning yoki qimmatbaho metallarga investitsiya qiling. metallar yoki hatto tovarlarga kiradi.

Shunday qilib, amalga oshirilgan tahlillarga asoslanib, biz kriptovalyutani qonuniy to'lov vositasi sifatida pul sifatida, shuningdek, klassik ma'nodagi pul sifatida tasniflash mumkin emas degan xulosaga kelishimiz mumkin. Pulning tovar nazariyasi nuqtai nazaridan, pul oddiy tovar ekanligiga asoslanib, lekin hamma joyda qabul qilingan, o'ziga xos "o'rtacha tovar" bo'lgan kriptovalyutani pul sifatida tan olish mumkin emas, chunki uni qabul qilishga tayyor bo'lganlar kam. Pulning davlat-huquqiy nazariyasi nuqtai nazaridan, pul faqat maxsus davlat akti bilan pul kuchi berilgan narsa ekanligiga asoslanib, kriptovalyutani pul sifatida tan olish mumkin emas,

chunki bir qator mamlakatlarda u qonuniy to'lov vositasi sifatida tan olinmagan. Luntz to'g'ri ta'kidladiki, agar xo'jalik operatsiyalari ishtirokchilari bunday ob'ektdan bitimlar tuzishda "ayriboshlash vositasi" sifatida foydalanishni istamasalar, davlat hech qanday ob'ektga qonuniy to'lov vositasi kuchini bera olmaydi (Чурилов, 2020).

Xulosa va takliflar.

Yuqoridagilarni umumlashtirib, quyidagi xulosalarni chiqarishimiz mumkin:

1. Elektron pullar o'zidan oldingilarga nisbatan bir qator afzalliklarga ega (zarb qilingan tangalar, qog'oz pullar va boshqalar). Biroq, barcha afzalliklari bilan, masalan, plastik kartalar yoki boshqa elektron hamyonlardan (Qiwi , Yandex, Apple-pay) foydalanish mumkin bo'lgan tahdidlarni e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydi.

2. Bugungi kunda raqamli pul yana bir evolyusion qadamni tashladi, ya'ni, masalan, O'zbekiston so'mi yoki AQSh dollari deb ko'rsatilmagan raqamli valyutalar paydo bo'lmoqda.

3. Raqamlashtirish jarayonlari tendensiyasiga muvofiq, naqd pul oxir-oqibat elektron pulga aylanadi va shu orqali banknotlarning ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi. Biroq, bu xulosalarni isbotlash uchun amaliyot va olingan amaliy natijalarni tahlil qilish kerak.

4. Kriptovalyutalarning tobora ommalashib borayotgani, masalan, AQSh dollari, yevro va boshqa valyutalar bilan raqobatlashayotgan Bitkoin, davlatlarni o'zlarining milliy raqamli valyutalarini yaratish haqida o'ylashga undamoqda. Shu bilan birga, bugungi kunda milliy raqamli valyutaning maqsadga muvofiqligi, qo'llanilishi va ishlatilishini baholash juda qiyin.

5. Raqamli pullarni muomalaga kiritishda va ularni tartibga solishda, kriptovalyutalarni chiqarishda qonunning belgilanmaganligi u bilan bog'liq muammolarni yuzaga keltiradi. Agar qog'oz pullarni raqamlashtirish faqat ularni raqamlashtirish va elektron pulga o'tish bilan bog'liq bo'lsa, kriptovalyutalarni tartibga solish masalasida biznes amaliyoti uchun "monetar" hodisani keng tadqiq qilish va amaliy asoslash zarurati tug'iladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda shuni ta'kidlash joizki, pul insoniyat sivilizatsiyasi rivojlanishi bilan parallel ravishda jahon iqtisodiyoti ehtiyojlariga va davlatlarning barqaror iqtisodiy rivojlanishiga o'tishga qarab o'zgarishga moyil bo'ladi.

Adabiyotlar/Литература/Reference:

Ismoilova, G. (2023) ELEKTRON PULLAR VA ULARNING RAQAMLI IQTISODIYOTDAGI O'RNI. *Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil*, 1(8), 27-32.

Ismoilova, G. (2023) ZAMONAVIY PUL NAZARIYALARI VA ULARNING RIVOJLANISH BOSQIQLARI (M. FRIDMAN). *Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil*, 1(5), 36-42.

Jevons W.S. (1875) *Money and the mechanism of exchange*. L., Ch. 2.

Trütsch, T. (2020) *The impact of contactless payment on cash usage at an early stage of diffusion*. *Swiss J Economics Statistics* 156, 5 <https://doi.org/10.1186/s41937-020-00050-0>.

Андрюшин С.А., Бурлачков В.К. (2017) Биткойн, блокчейн, файл-деньги и особенности эволюции денежного механизма // *Финансы и кредит*. № 31(751).

Бьерг У. (2018) *Как делаются деньги? Философия посткредитного капитализма*. М.: Ад Маргинем Пресс.

Долан Э.Дж. и др. (1991) *Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика*. — Л., — С. 12.

Дубянский, А.Н. (2017) *Теории происхождения денег и криптовалюты* / А.Н. Дубянский // *Деньги и кредит*. № 12. — С. 98.

Кантемирова К.В., Васильева В.В. (2009) *Деньги. История возникновения* // *Вологдинские чтения*. № 74.

Кейнс Ж.М. (1993) *Общая теория занятости, процента и денег. Избранные произведения*. -М.: Экономика, с.353.

Кнапп Г.Ф. (2023) *Государственная теория денег*. Издательство Института Гайдара, Москва; Центр экономической культуры, Санкт-Петербург.

Леонов М.В., Глухова М.Н. (2020) Эволюция рынка частных криптовалют и возможности денежно-кредитной политики // Вестник Академии знаний. № 5(40).

Маликов И.Г. (2020) «О ложных основаниях существующих денежных теорий и влиянии денег на общественные отношения» // Теория и практика общественного развития. № 3(145). С. 132.

Мищенко С.В. (2010) Сущность и функции современных денег. Известия СПбГЭУ. № 6.

Салимоненко Д.А. (2013) Классификация функций денег // Российский гуманитарный журнал. № 5.

Слатов Д.Г. (2011) Қадимги Шарқ ва антик фалсафада “Пул қиймати” тушунчасининг эволюцияси // СамДУ ахборотномаси. 91-сон.

Чурилов А.Ю. (2020) Деньги и денежные обязательства на современном этапе развития экономики // Вестник ННГУ. № 4 с. 38.

Ширяев И.М., Захарова Д.С. (2021) Эволюция функции денег в контексте подходов различных школ экономической мысли // JER. № 2.